ISSN – 2277-7911
Impact Factor – 5.958
YOUNG RESEARCHER
A Multidisciplinary Peer-Reviewed Refereed Research Journal
January - 2025
Vol. 14
Special Issue
No. 1

भारताच्या आर्थिक विकासात सेवा क्षेत्राची भूमिका

प्रा. (डॉ.) आदिनाथ जालिंदर मोरे[1], श्री.सुनिल परशराम गायकर[2]

[1]*प्राचार्य, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यलय, लासलगाव.*

[2]*संशोधक विद्यार्थी, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यलय, लासलगाव, ता.निफाड, जि.नाशिक*

***Corresponding Author:* प्रा. (डॉ.) आदिनाथ जालिंदर मोरे**

DOI - 10.5281/zenodo.14880949

गोषवारा:

भारतीय सेवा क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे विकास इंजिन आहे. भारताच्या GDP मध्ये सेवा क्षेत्राच्या वाढीच्या दराने गेल्या काही वर्षांत लक्षणीय वाढ नोंदवली आहे. अर्थव्यवस्थेतील तीन भागांपैकी तिसरा भाग म्हणजे सेवाक्षेत्र. प्राथमिक क्षेत्र व द्वितीयक (निर्माणक) क्षेत्र ही पहिली दोन क्षेत्रे होत. प्राथमिक क्षेत्रात कृषी, पशुपालन, मासेमारी, इत्यादींचा; तर द्वितीयक क्षेत्रात उत्पादन, प्रक्रिया व बांधकाम यांचा समावेश असतो. तृतीयक क्षेत्रात अर्थव्यवस्थेतील सर्व प्रकारच्या अदृश्य स्वरूपातील सेवांचा समावेश होत असल्याने त्यास सेवाक्षेत्र असे संबोधले जाते. भारतातील सेवा क्षेत्राचा विस्तार १९९० च्या दशकात सुरू झालेल्या आर्थिक सुधारणांशी संबंधित आहे. सेवा क्षेत्र केवळ भारताच्या आर्थिक विकासात हातभार लावत नाही तर निर्यातीत देखील लक्षणीय योगदान देऊन व्यापक रोजगार संधी निर्माण करून मोठ्या प्रमाणात परदेशी गुंतवणूक देखील आकर्षित करत आहे. स्मार्ट सिटीज, स्वच्छ भारत आणि डिजिटल इंडिया यासारखे सरकारी उपक्रम सेवा क्षेत्राला पाठिंबा देतात, ज्यामुळे या क्षेत्राची ताकद वाढत आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये विकासाच्या अनेक संधी आहे, ज्यामुळे राष्ट्रांमध्ये परस्पर फायदेशीर विकासाचा मार्ग मोकळा होण्यास मदत होते. सेवा क्षेत्रामध्ये बँकिंग आणि वित्त, आयटी आणि तंत्रज्ञान, ऊर्जा क्षेत्र, लॉजिस्टिक, निर्यात आणि आयात, मीडिया, आरोग्य सेवा, दूरसंचार, स्टोरेज आणि कम्युनिकेशन, हॉटेल इंडस्ट्रीज, कायदे विषयक सेवा, दळणवळण, शिक्षण, आरोग्य सेवा, व्यवसाय सेवा इत्यादींचा समावेश होतो. भारतातील सेवा क्षेत्र हे भारतातील सर्वात लोकप्रिय आणि अत्यंत विकसनशील आणि वाढणारे क्षेत्र आहे. संपूर्ण जगात भारतामध्ये सर्वात वेगाने वाढणारे सेवा क्षेत्र आहे आणि भारतीय GDP मध्ये भारताचे योगदान सुमारे 66% आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये वास्तूंच्या उत्पादनात प्रत्यक्षपणे मदत न करण्याऱ्या सेवांचाही समावेश होतो. उदा. डॉक्टर, शिक्षक यांच्या सेवा, धोबी, न्हावी, चांभार, वकील यांच्यासारख्या वैय्यक्तिक सेवा, प्रशासकीय व लेखा सेवा इत्यादी. तसेच अलीकडे माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित काही नवीन सेवांची निर्मिती झाली आहे. उदा. इंटरनेट कॅफे, एटीएमच्या सेवा, कॉल सेंटर्स, सॉफ्टवेअर सेवा इत्यादी.

कीवर्ड: सेवा, रोजगार, उत्पादकता, व्यापार, गुंतवणूक, आयटी, बिपिओ, ई-कॉमर्स, डिजिटायझेशन, ई-व्हिसा, लॉजिस्टिक्स, GDP

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. सेवा क्षेत्र हा अर्थव्यवस्थेचा एक भाग आहे जो कार आणि टेलिव्हिजनसारख्या मूर्त वस्तू पुरवण्याऐवजी विविध सेवा प्रदान करतो. तसेच सेवा क्षेत्र लोकांना अमूर्त उत्पादने आणि सेवा जसे की वाहतूक, बँकिंग, वीज, दुरुस्ती किंवा दळणवळण यासारख्या विविध सुविधा प्रदान प्रदान करते. इतर उद्योगांप्रमाणे, सेवा क्षेत्र नफा मिळविण्यासाठी भौतिक वस्तू आणि उत्पादनांच्या विक्रीवर अवलंबून नसतात. त्याऐवजी, सेवा क्षेत्रात काम करणारे व्यक्ती आणि त्यांना सेवा प्रदान करण्याला प्राधान्य देतात. सेवा क्षेत्र हे मूर्त उत्पादनांऐवजी सेवांवर लक्ष केंद्रित करते. विकसित राष्ट्रांमध्ये सेवा क्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेतील सर्वात मोठे क्षेत्र ठरले आहे. भारताच्या जीडीपीमध्ये सेवा क्षेत्राचे योगदान सुमारे ६६% आहे. जागतिक

पातळीवर समान धोरण असावे यासाठी जागतिक व्यापार संघटनेच्या (डब्ल्यूटीओ) व्यापारातील सेवासंबंधी सामान्य करार (गॅट) १९९१ नुसार सेवाक्षेत्राचे बारा विभागात वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे, ते विभाग खालीलप्रमाणे :

१) व्यवसायविषयक सेवा
२) दळणवळण सेवा
३) वितरणविषयक सेवा
४) बांधकाम व स्थापत्यविषयक सेवा
५) शिक्षणविषयक सेवा
६) पर्यावरण सेवा
७) वित्तीय पुरवठा
८) आरोग्य व सामाजिक सेवा
९) पर्यटन व प्रवासविषयक सेवा
१०) मनोरंजन, सांस्कृतिक व खेळविषयक सेवा
११) वाहतूकविषयक सेवा
१२) उपरोक्त सेवांमध्ये समाविष्ट न झालेल्या इतर सेवा
   a) माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि सॉफ्टवेअर सेवा
   b) बिझनेस प्रोसेस आउटसोर्सिंग (BPO)
   c) आर्थिक सेवा
   d) आरोग्य सेवा आणि वैद्यकीय पर्यटन
   e) शिक्षण आणि प्रशिक्षण
   f) दूरसंचार आणि इंटरनेट सेवा
   g) पर्यटन आणि वाहतूक
   h) मनोरंजन आणि मीडिया
   i) कायदेशीर आणि व्यावसायिक सेवा
   j) रिटेल आणि ई-कॉमर्स
   k) माहिती सेवा
   l) सिक्युरिटीज आणि गुंतवणूक सेवा
   m) कचरा व्यवस्थापन
   n) सामाजिक सहाय्य
   o) कला आणि मनोरंजन

यासारख्या विविध सेवांचा समावेश आहे. सेवा क्षेत्राद्वारे चालवली जाणारी अर्थव्यवस्था उद्योग किंवा शेतीवर अवलंबून असलेल्या अर्थव्यवस्थांपेक्षा अधिक प्रगत मानली जाते. सेवा क्षेत्राला सामान्यतः तृतीयक क्षेत्र असेही म्हटले जाते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्राची भूमिका आणि योगदान समजून घेणे.

२) भारतातील सेवा क्षेत्राच्या वाढीतील समस्या, आव्हाने आणि अडथळे ओळखणे.

३) भारतातील सेवा क्षेत्राच्या कामगिरी सुधारण्यासाठी योग्य उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचे अध्ययन केले आहे. यामध्ये विविध लेख, शोधनिबंध, अहवाल, वेबसाईट, मासिके, संदर्भ पुस्तके यांचा उपयोग केला आहे.

सेवा क्षेत्रांचे वाढते महत्व:

१) कोणत्याही देशात हॉस्पिटल्स, शैक्षणिक संस्था, पोस्ट व टेलिग्राफ सेवा, पोलिस स्टेशन्स, कोर्ट, खेड्यांतील प्रशासकीय कार्यालये, नगरपरिषदा, संरक्षण, वाहतूक, बँका, विमा कंपन्या इत्यादी विविध प्रकारच्या सेवांची आवश्यकता असते. त्यांना मूलभूत सेवा मानता येईल.

२) विकसनशील राष्ट्रात सरकारला या सेवांच्या तरतुदीची जबाबदारी उचलावी लागते. जसजसा आर्थिक विकास होत जातो तशी सेवांची गरजही वाढत जाते.

३) कृषि व औधोगिक विकसाबरोबर वाहतूक, व्यापार, साठवणूक यांसारख्या सेवांचाही विकास होतो. प्राथमिक व व्दितीयक क्षेत्रांचा जसजसा विकास होत जातो तशी या व इतर सेवांची मागणीही वाढत जाते.

४) उत्पन्नाच्या स्तरातील वाढीबरोबर उच्च उत्पन्न गटातील लोक विविध सेवांची मागणी करू लागतात. उदा. हॉस्टेल्स, पर्यटन, शॉपिंग, खाजगी हॉस्पिटल्स, खाजगी शाळा, व्यावसायिक प्रशिक्षण इत्यादी. मोठया शहरांमध्ये अशा सेवांचा विशेष विकास घडून येतो.

५) 1991 नंतर माहिती व संपर्क तंत्रज्ञानावर (ICTs) आधारित अनेक नवीन सेवांची वेगाने वाढ होत गेली.

भारतातील सेवा क्षेत्राची भूमिका:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राची भूमिका अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. भारतातील सेवा क्षेत्राचे अर्थव्यवस्थेतील योगदान पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. आर्थिक विकास: देशाच्या जीडीपी मध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा सर्वाधिक आहे. भारताच्या जीडीपीमध्ये सेवा क्षेत्राचे ५० टक्क्यांहून अधिक योगदान आहे.

२. रोजगार निर्मिती: सेवा क्षेत्र हे भारतातील रोजगाराचे एक प्रमुख स्रोत मानले जाते. सेवा क्षेत्र एकूण भारतीय लोकसंख्येच्या ३०.७% लोकांना नोकऱ्या प्रदान करते.

३. परकीय चलन निर्मिती: माहिती तंत्रज्ञान, व्यवसाय प्रक्रिया आउटसोर्सिंग (बीपीओ) आणि वैद्यकीय पर्यटन यासारख्या सेवांमुळे भारताला मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन उपलब्ध झाले आहे.

४. जागतिक आउटसोर्सिंग हब: भारत हा आयटी, बीपीओ आणि ज्ञान-आधारित सेवांसाठी जागतिक आउटसोर्सिंग हब बनला आहे.

५. ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था: देशात आजमितीला सॉफ्टवेअर अभियंते, डॉक्टर, वकील, यासारखे अनेक उच्च कुशल व्यावसायिक आहेत.

६. ई-कॉमर्स आणि रिटेल क्षेत्रामध्ये वाढ: ग्राहकांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्याने खर्चात देखील वाढ झालेली दिसून येते तसेच डिजिटल क्रांतीमुळे अलिकडच्या काळात रिटेल आणि ई-कॉमर्स या क्षेत्रांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे.

७. पर्यटन आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण: सेवा क्षेत्रामुळे पर्यटन आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यात वाढ झालेली दिसून येते. परिणामी जागतिक पर्यटन स्थळांमुळे देशाची प्रतिष्ठा वाढण्यास मदत होत आहे.

भारताच्या आर्थिक विकासात सेवा क्षेत्राचा हिस्सा पुढीलप्रमाणे:

वर्ष	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	2000-01	2010-11	2020-21	2022-23
उत्पन्नातील हिस्सा	1,111	2,969	9,397	33,981	1,45,931	5,64,326	11,57,743	16,80,016

(स्त्रोत:महाराष्ट्राचा आर्थिक पाहणी २०२३-२४)

राज्यनिहाय स्थूल उत्पन्न वृद्धी दर पुढीलप्रमाणे:

अ.न.	**राज्य**	**स्थूल राज्य उत्पन्न वृद्धी दर (%)**
१.	आंध्रप्रदेश	९.०
२.	तेलंगणा	९.१
३.	कनार्टक	९.९.
४.	तामीळनाडू	७.८
५.	**महाराष्ट्र**	**१३.०**
६.	गुजरात	८.५
७.	हरीयाणा	९.५
८.	राज्यस्थान	१०.१
९.	मध्यप्रदेश	११.७
१०.	उत्तरप्रदेश	९.७

(स्त्रोत : राष्ट्रीय सांखिकी कायार्लय, केंद्र शासन)

भारतातील सेवा क्षेत्राची उदाहरणे:

सेवा क्षेत्राला चालना देण्यासाठी सरकारने डिजिटायझेशन, ई-व्हिसा, लॉजिस्टिक्ससाठी पायाभूत सुविधांचा दर्जा आणि गृहनिर्माण क्षेत्रासाठी स्टार्ट-अप इंडिया योजना यासह विविध उपक्रम राबवले आहेत.

१) **किरकोळ आणि घाऊक व्यापार:** यामध्ये ग्राहकांना (किरकोळ) उत्पादने विकणे आणि किरकोळ विक्रेत्यांना (घाऊक) उत्पादने वितरित करणे समाविष्ट आहे.

२) **वाहतूक आणि पर्यटन:** पर्यटन क्षेत्र हे GDP वाढ, परकीय चलन कमाई आणि रोजगारामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे. हॉटेल्स, रेस्टॉरंट्स, ट्रॅव्हल एजन्सी आणि पर्यटन संबंधित सेवा.

३) **वित्त आणि बँकिंग:** बँका, विमा कंपन्या, गुंतवणूक कंपन्या आणि इतर वित्तीय संस्थांद्वारे प्रदान केलेल्या सेवा.

४) **आरोग्य सेवा:** वैद्यकीय सेवा, रुग्णालये, दवाखाने आणि आरोग्यसेवा व्यावसायिक.

५) **शिक्षण:** शैक्षणिक संस्था, शिक्षक आणि शैक्षणिक सहाय्य सेवा.

६) **माहिती तंत्रज्ञान आणि सॉफ्टवेअर:** सॉफ्टवेअर विकास, आयटी सल्ला आणि तंत्रज्ञान समर्थन.

७) **मनोरंजन आणि मीडिया:** चित्रपट, दूरदर्शन, संगीत, प्रकाशन आणि डिजिटल मीडिया.

८) **व्यावसायिक सेवा:** व्यवसाय सेवांमध्ये संगणक-संबंधित सेवा, संशोधन, लेखा सेवा, कायदेशीर सेवा आणि यंत्रसामग्री भाड्याने देणे यासारख्या सेवांचा समावेश होतो.

९) **वाहतूक-संबंधित सेवा:** विविध वाहतूक-संबंधित सेवा भारताच्या आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. माल आणि लोकांच्या हालचालींशी संबंधित सेवा, जसे की शिपिंग, लॉजिस्टिक आणि वाहतूक कंपन्या.

१०) **भारतातील हॉटेल व्यवसाय:** भारतीय हॉटेल व्यवसाय हा देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देणार एक प्रमुख क्षेत्र बनल आहे. भारतातील हॉटेल्सचे वर्गीकरण शहरातील हॉटेल्स, विमानतळ मोटेल्स, रिसॉर्ट्स इ. स्थान आणि ते देत असलेल्या सेवांच्या पातळीनुसार केले जाते.

११) **सरकारी सेवा:** सार्वजनिक प्रशासन, कायद्याची अंमलबजावणी आणि नियामक संस्था.

१२) **ई-कॉमर्स क्षेत्र**: भारतीय ई-कॉमर्स क्षेत्र सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम आकाराच्या व्यवसायांसाठी थेट महत्त्वाचे आहे, जे निधी, तंत्रज्ञान आणि प्रशिक्षणाद्वारे इतर उद्योगांवर सकारात्मक परिणाम निर्माण करते.

१३) **डिजिटल वित्तीय सेवा:** डिजिटल वित्तीय सेवांमध्ये बँका आणि इतर संस्थांकडून विविध ऑफरसह डिजिटल उपकरणांद्वारे केले जाणारे सर्व आर्थिक व्यवहार समाविष्ट आहेत. मोबाइल फोन आणि सेवा प्रदाता ॲप्सद्वारे खरेदी करणे ही एक व्यापक लोकप्रिय डिजिटल वित्तीय सेवा आहे. डिजिटल फायनान्समध्ये संगणक, टॅब्लेट आणि स्मार्टफोन सारख्या उपकरणांद्वारे पारंपारिक वित्तीय सेवा प्रदान करणे समाविष्ट आहे.

१४) **रिअल इस्टेट:** रिअल इस्टेट क्षेत्र रोजगार निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे. वाढता परतावा आणि पारदर्शकता यामुळे या क्षेत्रात खाजगी गुंतवणुकीत वाढ झाली आहे.

भारतातील सेवा क्षेत्रासमोरील आव्हाने:

भारताचा आर्थिक विकास प्रामुख्याने सेवा क्षेत्रामुळे होत आहे, जो एकूण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. सॉफ्टवेअर आणि दूरसंचार सेवांसह पर्यटन, शिपिंग आणि लॉजिस्टिक्स यासारख्या इतर महत्त्वाच्या सेवा आहेत. जागतिक पर्यटकांच्या

आगमनात आणि उदयोन्मुख देशांमध्ये देखील परदेशी पर्यटकांच्या आगमनात वाढ होण्याची शक्यता आहे. भारतातील सेवा क्षेत्रामुळे आर्थिक वाढ आणि रोजगारात वाढ होत असली तरी, अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. विविध उपक्रमांचा समावेश असलेल्या सेवा क्षेत्रासमोरील तात्काळ आव्हान म्हणजे सेवा क्षेत्राची वाढ पुनरुज्जीवित करणे. राष्ट्रीय आणि राज्य उत्पन्न, व्यापार प्रवाह, थेट परकीय गुंतवणूक आणि रोजगार यामध्ये योगदान देण्याच्या बाबतीत भारताचे सेवा क्षेत्र एक प्रमुख क्षेत्र म्हणून उदयास आले आहे. गेल्या काही वर्षांत, भारताचा एकूण आणि सेवा विकास दर वाढलेला दिसून येतो. हे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात स्थिरतेसह भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीला चालना देत आहे. प्रमुख सेवांची कामगिरी आणि सेवा क्षेत्रातील वाढ वाढवण्याच्या उद्देशाने अलीकडील सरकारी धोरणे व इतर आव्हाने खाली अधोरेखित केली आहेत:

१. सरकारी ध्येयधोरणे : सरकारचे गुंतागुंतीचे आणि वारंवार बदलणारे नियम सेवा क्षेत्रातील व्यवसायांसाठी अडथळा निर्माण करतात.

२. पायाभूत सुविधांची कमतरता: वस्तू व सेवांची वाहतूक करताना त्याच्या मूळ स्थानापासून अंतिम ग्राहकापर्यंत पाठवीण्याचे नियोजन करणे, साठवणे आणि व्यवस्थापित करणे यासारख्या अपुऱ्या पायाभूत सुविधा, सेवांच्या कार्यक्षम वितरणात अडथळा आणू शकतात.

३. कुशल कामगारांची कमतरता: भारत मोठ्या संख्येने तरुण पदवीधर असूनही कुशल कामगारांची कमतरता दिसून येते, कारण कामगारांच्या कौशल्यांमध्ये आणि काही सेवा क्षेत्रांच्या मागण्यांमध्ये फरक दिसून येतो.

४. तंत्रज्ञानाचा अवलंब: भारताने आयटी आणि सॉफ्टवेअर सेवा क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती केली असली तरी, आजच्या जागतिक सेवा वातावरणात कार्यक्षमता आणि स्पर्धात्मकतेसाठी तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यात इतर अनेक सेवा क्षेत्र आजही मागे आहेत.

५. माहितीची गोपनीयता आणि सुरक्षितता: डिजिटल युगात, माहितीची गोपनीयता आणि सुरक्षिततेबद्दलच्या चिंता अधिक स्पष्ट झाल्या आहेत.

सेवा क्षेत्रात भारतासाठी संधी:

१) आरोग्य सेवा आणि पर्यटन: भारतातील वेगाने वाढणारे आरोग्य सेवा क्षेत्र, वाढती लोकसंख्या, वाढता खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न आणि विकसित देशांच्या तुलनेत कमी खर्चात उच्च दर्जाची काळजी देणारा वाढता वैद्यकीय पर्यटन उद्योग यामुळे येत्या काळात सेवा क्षेत्राला अजून बळकटी प्राप्त होणार आहे.

२) वाहतूक: भारतातील सरकारी पायाभूत सुविधांच्या गुंतवणुकीमुळे सेवा क्षेत्राला बळकटी प्राप्त झाली आहे ज्यामुळे लॉजिस्टिक्स आणि वाहतूक कंपन्यांसाठी संधी निर्माण होतील.

३) शिक्षण: भारतातील दर्जेदार शिक्षणातून मोठ्या प्रमाणात तरुण लोकसंख्या ऑनलाइन शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण सेवा देणाऱ्या कंपन्यांसाठी संधी निर्माण करत आहे.

४) व्यावसायिक सेवा: भारतातील लेखा, कायदा आणि सल्लामसलत यासारख्या क्षेत्रातील कुशल व्यावसायिकांचा मोठा समूह व्यवसायांना व्यावसायिक सेवा देणाऱ्या कंपन्यांसाठी संधी निर्माण करत आहे.

सेवा क्षेत्राच्या विकासासाठी धोरणात्मक उपाययोजना:

१) 1991 नंतरच्या काळात, सेवा क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी, विशेषत: सेवा क्षेत्राच्या काही उप-क्षेत्रांच्या नियंत्रणमुक्तीद्वारे सरकारने अनेक उपाययोजना केल्या. माहिती तंत्रज्ञान (IT) क्षेत्र, व्यवसाय प्रक्रिया आउटसोर्सिंग (BPOs), ई-कॉमर्स, पायाभूत सुविधा इत्यादींमध्ये 26 टक्के ते

100% पर्यंत भिन्न असलेल्या थेट परकीय गुंतवणुकीला (FDI) परवानगी देण्यात आली आहे.

२) राष्ट्रीय दूरसंचार धोरण 1994, नवीन दूरसंचार धोरण 1999, आणि राष्ट्रीय दूरसंचार धोरण-2012, ब्रॉड बँड धोरण 2004 इत्यादी सारख्या मोठ्या प्रमाणात पावले उचलण्यात आली. या व्यतिरिक्त, IT आणि ITES (माहिती तंत्रज्ञान सक्षम सेवा) विभाग, व्यापार, पर्यटन, बँकिंग आणि विमा आणि रिअल इस्टेट क्षेत्रात अनेक प्रोत्साहनात्मक उपाय हाती घेण्यात आले आहेत.

३) डिजिटल इंडिया उपक्रमाचा एक भाग म्हणून सर्व प्रमुख पर्यटन स्थळांवर वाय-फाय सुविधा असेल अशी भारत सरकारने घोषणा केली. याशिवाय सरकारने वाराणसी घाटांवर मोफत वाय-फाय सेवा देण्यास सुरुवात केली आहे.

४) भारत सरकारने 48,000 कोटी (7.47 अब्ज डॉलर) आणि 50,000 कोटी (US$ 7.78) खर्चासह 100 स्मार्ट शहरे तसेच 500 शहरांसाठी अटल मिशन फॉर रिजुवनेशन अँड अर्बन ट्रान्सफॉर्मेशन (AMRUT) तयार करण्याचा उपक्रम सुरू केला आहे

५) IT क्षेत्रात एकूण 6,000 थेट नोकऱ्यांची निर्मिती.

निष्कर्ष:

सदर संशोधनातून असे दिसून आले कि भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. त्याशिवाय अर्थव्यवस्थेचा विकास अशक्य आहे. तसेच आज प्रत्येक क्षेत्राला दररोज नवनवीन आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. भारताचे सेवा क्षेत्र हे जगातील सर्वात वेगाने वाढणारे सेवा क्षेत्र आहे. काही अहवालांनुसार असे समोर आले आहे की भारताच्या सेवा क्षेत्राचा भारतीय GDP मध्ये अर्थव्यवस्थेतील 66% वाटा आहे. सेवा क्षेत्र हे असे क्षेत्र आहे जे देशातील नागरिकांना विविध सेवा पुरवते. तरी देखील भारताने सेवा उद्योगाच्या विकासाकडे बारकाईने पाहिले पाहिजे, कारण मोठ्या प्रमाणात गुंतवणुकीची क्षमता आणि गरज आहे. उदाहरणार्थ, मुंबई-पुणे एक्सप्रेसवे आणि पुण्यातील सेवा उद्योगांचा विकास. सेवा क्षेत्रासाठी विशेष मंत्रालय, सेवा क्षेत्रावर सरकारी धोरणात्मक लक्ष केंद्रित करणे, नियामक सुधारणा, एफडीआय निर्बंध काढून टाकणे यासारखे काही ठोस उपाय करणे आवश्यक आहे.

स्रोत:

१) भारताचा आर्थिक समीक्षा-२०२३-२४

२) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२३-२४

३) भारतीय अर्थसंकल्प २०२२-२३

४) मराठी विश्वकोश

५) दासगुप्ता, एस आणि सिंग, ए (2005) सेवा हे भारतीय आर्थिक वाढीचे नवीन इंजिन असेल का? विकास आणि बदल

६) Omprakash Ashtankar, Shailendrakumar Kale, Dr Kiran Kakade-Research Paper on "Role Of Service Sector In The Economic Growth Of India"-

७) https://research-repository.griffith.edu.au/handle/10072/390502

८) https://timesofindia.indiatimes.com/

९) https://unacademy.com/service-sector-in-india/

१०) सागर भस्मे- लोकसत्ता-9 जानेवारी, 2024-https://www.loksatta.com/

११) https://www.jagranjosh.com/

१२) http://www.mckinsey.com/mgi/reports/pdfs/india_consumer_market/MGI_india_ consumer_full_report.pdf